

O'SMIRLAR DEVIANT XATTI-HARAKATINING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK
XUSUSIYATLARI

Hikmatova Nigora Shabonovna
Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada deviant xulq-atvorli o'smirlar alohida xususiyatlarining ijtimoiy-psixologik tashxisining o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: deviant xulq, o'smirning hayotiy mezonlari, ma'naviy va huquqiy me'yorlar, psixodiagnostika qilish, deviant xulqqa moyilligi.

Abstract: This article discusses the specific features of the socio-psychological diagnosis of specific characteristics of adolescents with deviant behavior.

Keywords: deviant behavior, adolescent life criteria, moral and legal norms, psychodiagnostics, propensity for deviant behavior.

KIRISH

Mamlakatimizda ma'naviyat, axloqiy tarbiyaning davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi bir qator ijtimoiy-gumanitar fanlarda ma'naviyating turli qirralarini yoritishga bag'ishlangan asarlar, tadqiqotlar tayyorlanishiga turtki berdi.

Mazkur mavzu bo'yicha mamlakatimiz olimlaridan V.Karimova, D.Anvarova, A.Begmatov, I.Ergashev, M.Jakbarov, A.Erkaev, S.Otamurodov, A.Qodirov, A.Mirzayev, F.Yuldasheva, singari olimlar qator asarlar yaratdilar.

Bu asarlarda ma'naviyat va axloq masalasining xususiyatlari, tarkibiy qismlari, turli fanlar bilan aloqadorligi masalalari yoritildi. Taassuf bilan qayd etish lozimki, ma'naviyating shakllanishi va rivojlanishida namoyon bo'ladigan psixologik xususiyatlar mamlakatimiz psixologlari tomonidan hozircha deyarli ishlanmadi.

O'smir shaxsi rivojlanishida axloqiy normalarning o'rni muammosining psixologik jihatlarini o'rganish naqadar zarurligi yana shunda ham ko'rinadiki, shu paytgacha yoshlar ma'naviyati shakllanishining psixologik mexanizmlari zamonaviy psixologiya talablari asosida yetarli darajada aniqlanmagan va o'rganilmagan. Shunday qilib, o'smir shaxsi rivojlanishida axloqiy normalarning o'rnining psixologik jihatlarini o'rganish naqadar muhimligi, lekin bu masala juda kam o'rganilgani, ayni paytda uni o'rganishga mamlakatimizda kuchli ehtiyoj mavjudligini anglash mazkur mavzuni dissertatsiya ob'ekti sifatida tanlash uchun asos bo'ldi.

ASOSIY QISM

Deviant xulqli o'smirlarning ijtimoiy-ruhiy holatlarini quyidagi usullarda tashxislash keng qo'llaniladi. AQSh, Germaniya, Fransiya, Rossiya, Yaponiya kabi davlatlarda ruhiy tashxis qo'yish uslublari bilan mutaxassislar izchil faoliyat olib boradilar. Bunday izlanishlar natijalari bo'yicha ilmiy, tibbiy, ma'rifiy maskanlarda tatbiq etishga ruxsat oladilar. Tashxisni belgilashda psixolog aniq va alohida bo'lgan

ijtimoiy-ruhiy xususiyatlarni aniqlashi darkor. Psixolog nafaqat yuqoridagi xususiyatlarni aniqlashi, balki ularning kelib chiqish sabablarini ham o'rganishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Kuzatuv, suhbatlar, intervyu, anketa so'rovnomasi, ekspert baholash usuli, o'z-o'zini baholash uchun shaxsiy so'rovnomalar, ruhiy testlar, ijtimoiy baholash usullari.

1. Psixodiagnostika davomida deviant xulqli o'smirlarning quyidagi ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini hisobga olish kerak:

- o'smirning hayotiy mezonlari;
- ma'naviy va huquqiy me'yorlar haqida tushunchaga ega bo'lish;
- o'qituvchilar, ularning ota-onalari va sinfdoshlari bilan muloqot;
- psixodiagnostika qilishdagi qiyinchiliklar, ular bilan kelisha olmaslik;
- o'zining imkoniyatlari, qobiliyatlari, xususiyatlarini baholash;
- deviant xulqqa moyilligi;
- O'z kelajagiga, o'qish va kelgusi hayotiga bo'lgan munosabatlar.

2. Deviant xulqli yoshlarning hayotiy mezonlarini tahlil qilish. Hayotiy qadriyatlarni aniqlash o'smirlar bilan suhbat qilish, test metodini qo'llash orqali ham o'rganiladi. O'smirlar quyidagi qadriyatlarga moyilligi kuchliroq bo'ladi:

- o'z do'stlarini tengdoshlari jamoasidan topish, bu bilan o'ziga o'xshash tengdoshlari bilan bir guruhda bo'lish;

- boshqalarga o'xshash, ammo o'z qadrini bilish;

- «takrorlash», «taqlid qilish» guruh ichida ularga xos bo'lgan me'yorlarni qo'llash;

- og'ir holatlarda, tengdoshlar orasidagi kelishmovchiliklarda bir-biriga yordam qo'lini cho'zish;

- guruh ichida o'zini kuchli, adolatli inson sifatida namoyon etish;

- ota-ona, vasiylardan mustaqil bo'lish istagi;

- ko'pgina holatlarda huquqbuzarlik, tajovuzkorlik bilan bog'liq jismoniy kuch, iroda namoyishlari;

- kattalar huquqiy me'yorlar talablarini inkor etsa ham agarda huquqbuzarlik bilan bog'liq faoliyatga so'z bergan bo'lsa, uni albatta bajarish;

- chet elning bizga yot bo'lgan madaniyat mahsullarini o'zlashtirish, musiqa, kiyim-kechak, bezak vositalari;

Quyidagi ijtimoiy-psixologik xususiyatlar deviant xulqli o'smirlarning hayotiy mezonlarini tashkil qilib, boshqa insonlar bilan jamiyatdagi, atrof-muhit bilan bo'lgan munosabatlarini belgilaydi. Deviant xulqli o'smir xulq-atvor yo'nalishining tahlili. Buning uchun avvalambor B.Bass metodikasi qo'llanilib, unda shaxsning yo'nalganligini baholash mumkin: O'ziga yo'nalganlik, ya'ni Oliy nufuzga ega bo'lish motivlarining ustunlik qilishi, o'z shaxsining xislatlarini to'liq idora qilish va tahlil qila olishga intilish. O'ziga yo'nalgan kishi ko'proq o'z hissiy kechinmalari, fikru xayollari bilan band bo'lib, atrofdagilar bilan kam qiziqadi; hatti - harakatlarining boshqalar tomonidan tan olinishiga, qadrlanishiga, qo'llab - quvvatlanishiga ehtiyoj sezadi;

tanqidni uzoq eslab Yu.Asadov, R.Musurmanov. O'smirlar deviant xatti-harakatining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Barcha hatti - harakatlarining jamoatchilik tomonidan baholanishiga juda sezgir, xato hatti - harakat qilishdan qo'rqadi. Kasbiy faoliyatiga jamiyatda yuqori baholanadigan kasb sohasini tanlashga va shu sohada o'z mehnati, kasbga sodiqligi bilan obro' - e'tibor qozonishga intiladi. O'ziga yo'nalgan kishi agar keng ma'naviyatli, fahm - farosati baland inson bo'lsa, undan xudbinlik kayfiyatidagi xulq - atvorni kutish qiyin. Bunday kishilar, ko'pincha, chuqur mulohazali, o'tkir zehni insonlar bo'lishadi. Obrazli qilib aytganda, «pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa - birovga» degan maqolga qat'iy amal qiladigan, bir oz kamgap ko'rinsalarda, ichki dunyolarida o'zlari bilan tinimsiz «gaplashib», o'zlarini «tergab» turadigan, sermulohaza kishilardir. Shu jihatdan, bunday xulq-atvor ularni boshqalar, ayniqsa, odamlarga yo'nalgan kishilar uchun ko'rimsiz, yopiq yoki «sovuq» basharali qilib ko'rsatishi mumkin.

Odamlarga yo'nalganlik - har qanday sharoitda ham odamlar bilan yaqin va iliq muomalada bo'lishga intilish xususiyati. Bunday kishilar shaxslararo munosabatlarning barcha tomonlariga katta ahamiyat beradilar. Ko'pincha, ular uchun hayotda eng qadri narsa - boshqalar bilan munosabatda, hamkorlikda bo'lish imkoniyatidir.

Kuchli darajada odamlarga yo'nalganlik - doim xushchaqchaq, odamlar nazarida bo'lish, har tomonlama muloqotda bo'lish, cheksiz sohalarda aloqada, yaqin munosabatda bo'lishdir. Bunday kishilar uchun odamlarsiz dunyo mazmunsiz bo'lib, kundalik hayotda o'z mehnat yoki o'qish jamoalari bilan bog'liq bo'lishga, iliq hissiy munosabatlarni davom ettirishga kuchli ehtiyoj sezadilar. Kasbiy faoliyatda o'z kasbdoshlari bilan qalin munosabatda, hamjihat bo'lishga intilishlarida bu yo'nalganlik o'z aksini topadi. Mehnat jamoalarida o'zaro yordam va ishonch hislariga katta e'tibor berishadi. Bu yo'nalishdan yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan kishilar ko'proq odamlar bilan ishlaydigan sohalarni tanlaydilar va shu sohadagi kasblarni yengil o'zlashtiradilar.

Faoliyatga yo'nalganlik - mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan masalalarni hal etishga qiziqish, topshirilgan vazifani imkon qadar puxta qilib bajarishga intilish xususiyati. Bunday kishi mehnatni tashkil etishning odatdagi usulidan tezda zerikib qoladi va shu sababli, doimiy ravishda ish jarayonini o'zgartirib, mukammallashtirib borish orzusi bilan yuradi. Vazifani to'liq va mukammal bajarishga moyillik, javobgarlik hissi, shu bilan birga ishdan, mehnat faoliyatidan zavq olish, mehnatni qadrlash, unga vujudi bilan kirishib ketish, mehnatga e'tiqod va shu sababli o'z sohasini chuqur va mukammal o'rganishga moyillik bu yo'nalishdagi kishilarga xos xislatlardandir. Bunday kishilar ish yuzasidan asosli va chuqur hamkorlik qilishga intiladilar. Odamlar uchun foydali bo'lgan umumiy maqsadga erishish yo'lida o'z fikrlarini ilgari surishga qodir bo'lib, qat'iy va ma'lum bir kasb doirasida mustaqil va ijodiy fikrlari bilan ajralib turadilar. Inson motivlari majmuasini, ta'kidlanganidek, uch guruhga taqsimlash nisbatan sodda talqin bo'lib, o'zbek milliy muhitida yuqori sinf

o'quvchilarini kasbiy psixologik tashxis etishda dastlabki yondashuvlardan deb qabul qilinishi mumkin. Asosiy yo'nalish metod bo'yicha aniqlanganda ko'p ball to'plagan yo'nalish ustuvor deb hisoblanadi. Test natijalarini e'lon qilgandan so'ng o'smirlar bilan suhbat o'tkaziladi va o'smirning o'zi haqidagi bahosi bilan nechog'liq to'g'ri kelishini aniqlash darkor. Ayniqsa, o'z-o'ziga qaratilgan yo'nalishi va o'zaro muloqot, bahamjihatlikka qaratilgan yo'nalishni namoyon qilgan o'smirlarni diqqat markazida ushlab zarurdir. Bu yo'nalishning birinchisi xudbinlik va salbiy illatlarni yaqqol ko'rsatsa, demak aynan shu illatlar ham deviant xulqning rivojlanishiga turtki bo'lishi mumkin. Ikkinchi yo'nalish esa o'smirlarning o'zaro muloqotga va tengdoshlari bilan aloqani ushlab turishga bo'lgan ehtiyojini belgilaydi. Shaxsning mehnatga qaratilgan yo'nalishi zamirida jamiyatda qabul qilingan axloqiy me'yorlar doirasidagi ishlar tushuniladimi yo'qmi shunga ko'ra, salbiy va ijobiy xarkaterdagi yo'nalishlarga bo'linadi.

O'smirlarning ma'naviy-axloqiy va huquqiy me'yorlar haqidagi tushunchalari psixodiagnostikasi. Psixodiagnost shaxsi avval, ijtimoiy me'yorlar umumiy nazariyasini tarkibiy qismlaridan bo'lgan axloqiy va huquqiy me'yorlar haqidagi bilimga ega bo'lishi kerak. Ma'naviy-axloqiy me'yorlar – bu jamiyatda o'zaro muloqot uchun qabul qilingan xulq-atvor qoidalari bo'lib, ular aholining katta qismi orasida hayotiy odatlar tarzida namoyon bo'ladi. Ma'naviy-axloqiy me'yorlar insonlar har bir aniq voqelikka nima deb, qanday harakat qilishi kerakligining namunasi. Sodda qilib aytganda, axloqiy me'yorlar ma'naviyat, axloq, etika, dinshunoslik nuqtai nazaridan nima oq-u, nima qora, nima mumkin-u, nima mumkin emas degan savollarga javob beradi. Huquqiy me'yorlar – bu insonlarning qonunlar, huquq, burch va vazifalarini to'liq anglay bilib, qilgan xatti-harakatlaridir. Huquqbuzarlik deganda - jamiyat uchun xavfli bo'lgan qilmish yoki harakat tushuniladi. Ma'naviy, axloqiy ijtimoiy me'yorlarni buzgan kabi, o'smirlar ko'pincha huquqiy me'yorlarni buzib turishsa, bu deviant xulq xususiyatlaridan biridir. Har bir tekshirilayotgan o'smir bilan suhbat boshidanoq do'stona munosabat o'rnatish darkor. Psixolog suhbat uchun shunday iliq muhit yaratishi kerakki, o'smir bu muhitda o'zini yaxshi va erkin his qilsin. O'smirning shaxsiy muammolari aniqlangandan so'ng, ular bilan insonlar, jamiyat hayotida axloqiy va huquqiy me'yorlarning o'rni mavzuida suhbat o'tkazish darkor. Shu narsani ta'kidlash kerakki, insonlar orasida o'zaro muomala bevosita ularning ishida, o'qishida, uyda, oilada nechog'liq axloq me'yorlariga rioya qilishlariga chambarchas bog'liqdir. O'smirga o'zining huquqi va burchini tushuntirish, o'z xatti-harakatlariga o'zi javob berishini ham aytib o'tish kerak.

XULOSA

Deviant xulqli o'smirlarning o'zaro muloqotidagi qarama-qarshiliklar va kelishmovchiliklar. Avvalo shuni aytish lozimki, yosh yigit-qizning o'smirlik davri bizning sharoitimizda asosan oilada, mahalla, maktab, turli xil ta'lim-tarbiya muassasalari, sport, ko'ngilochar joylardagi jamoalarda kechadi. Agar tarbiya uchun mas'ul bo'lgan mana shu zanjirning biror bo'g'ini zaif bo'lib, o'smir bu yerda o'ziga

nisbatan e'tibor, izzat, g'amxo'rlik va mehribonlik, unga nisbatan bo'layotgan nazoratni sezmasa, u boshqa narsalarni o'ylay boshlaydi. O'zining dunyoqarashi, intilishi, borliqni o'zida idrok etishi nuqtai nazardan kelib chiqqan holda kattalarga taqlid qilishga urinadi, ichishni, chekishni, o'zgalardan zo'rroq bo'lishni xohlab qoladi. Niyatini amalga oshirish uchun chora izlaydi, o'zgalar ta'siriga beriladi. Ijobiy muhitga tushmagan, e'tibordan chetga qolgan bolani yomonlar tez fursatda o'zlarining davrasiga qo'shib oladilar. Natijada u salbiy illatlarning qurboniga aylanishi, jamiyat uchun xavfli insonlar safiga qo'shilishi mumkin. Bu borada olib borilayotgan tarbiyaviy ishlarni keng jamoatchilikni jalb qilgan holda jonlantirish zarur va buning uchun:

1. Targ'ibot-tashviqot ishlarini nafaqat huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar orasida, balki jamiyatning barcha a'zolari orasida olib borish.

2. Xotin-qizlar orasida bu ishga ko'proq e'tibor berish va bu ishga butun jamoatchilikni jalb qilish lozim bo'ladi. Olib borilayotgan profilaktika ishlari (targ'ibot-tashviqot hamda tushuntirish ishlari) qachonki ushbu soha mutaxassis-olimlarining tadqiqotlariga, tajriba-sinovda olingan natijalarga suyanilsa, kutilgan natijani berishi mumkin. Shuning uchun suhbat boshidanoq o'smirning muloqot uchun qay darajada ochiqligini aniqlash kerak. Suhbat uchun ochiqlik belgilari: muloqotga tez kirishuvchan, kelishuvchan, vaziyatdan tez chiqib ketish mahorati; psixologikda bu sifatlar quyidagicha talqin qilinadi: muloqotga tez kirishuvchanlik yoki kirishimlilik - bunday insonning shaxsiy sifati shundan iboratki, boshqa insonlar bilan oson muomalaga kirishish, boshqalarning tasavvurida kerakli inson bo'lishga intilishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Психологические механизмы девиантного поведения. Психология XXI века. Ярославль., 2020. –С. 125-127.

2. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Стрессли вазиятларда психологик ҳимоя механизмлари ва копинг хулқ-атвор намоён бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари: стрессли вазиятларда психологик ҳимоя механизмлари. Psixologiya ilmiy jurnali. 2020 yil, 4 son 109-115 b.

3. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Ўсмирларда психологик ҳимоя механизмларининг намоён бўлишининг ўзига хослиги. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 4 son 103-112 b.

4. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Экстремал вазиятларда копинг хулқ-атвор ва стратегиялар намоён бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 3 son 98-106 b.

5. Olimov L.Ya, Baratov Sh. R. Авезов О.Р. Psixologiya nazariyasi va tarixi. Darslik. "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti. Toshkent. 2019. -B. 494.

6. Olimov L.Ya. Shaxs psixologiyasi. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2019. -B. 280